

ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ: РЕАЛІЇ ТА ПРОБЛЕМИ

10 грудня 1948 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла перший міжнародно-правовий документ, що проголосив основні права і свободи людини – Загальну декларацію прав людини. Вона закріпила підґрунтя світового правопорядку в галузі прав людини і на багато років наперед визначила шляхи формування відповідного національного законодавства багатьох країн світу.

Положення Декларації отримали свій подальший розвиток у багатьох міжнародних договорах і документах. Так, 4 листопада 1950 р. прийнято Конвенцію про захист прав і основоположних свобод людини (Римську конвенцію). 16 грудня 1966 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла два важливих документи щодо прав людини: Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права та Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Зазначені документи є обов'язковими для всіх держав, що їх ратифікували, в тому числі й для України.

Визначені в цих документах основоположні права та свободи людини спрямовані на створення і забезпечення умов для нормальної життєдіяльності. Україна не тільки визнала ці документи, а й закріпила їх новели в конституції держави. У ній значно розширено права і свободи людини та громадянина, встановлено правові гарантії їх реалізації.

Відповідні положення Основного Закону виходять із загальновизнаних принципів і норм міжнародного права, згідно з якими:

- 1) національне законодавство не може суперечити зафіксованим у міжнародних актах основним правам людини і загальнолюдським цінностям;
- 2) не існує абсолютних прав та свобод, вони

можуть бути обмежені з метою забезпечення громадського порядку, здоров'я населення тощо лише законом і в тій частині, як це допускає Конституція та ратифіковані державою міжнародні акти; 3) забороняється зловживання правами, тобто права особи обмежені правами інших осіб [2, 37–38].

Ці принципи закріплено і в нормах чинної Конституції України, зокрема, в ст. 23, яка встановлює право людини на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості. Основним обов'язком кожної людини є також неухильне дотримання Конституції України та законів України, утримання від посягань на права і свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68 Конституції України). Закріплені в Основному Законі права і свободи людини та громадянина не є вичерпними (ст. 22).

Отже, підставою для обрання теми, що стосується прав і свобод людини та громадянина, є те, що вони, хоча і закріплені Конституцією України, належним чином не реалізуються, а у багатьох випадках порушуються. Внаслідок цього ми маємо високий рівень злочинності та корупції й низький рівень законності і правопорядку в державі.

Необхідно зазначити, що передбачені Конституцією України права, свободи та обов'язки є правилами прямої дії. Це означає, що особа, права і свободи якої порушені, може звернутися із позовом до суду, посилаючись на відповідну норму Конституції України. Відсутність закону з цього питання аж ніяк не є підставою для відмови у прийнятті відповідного позову для його розгляду

у судовому порядку [3, 4].

Сучасний стан правового статусу людини в Україні у різних сферах соціального життя свідчить про недосконалість та розбалансованість механізму забезпечення прав і свобод особи. Проголошення особистих прав і свобод людини та громадянина є важливою, але не єдиною ознакою правопорядку у суспільстві. Необхідно також створити відповідні умови для реалізації прав і свобод, що повинні забезпечуватися надійною системою їхніх гарантій.

Для гарантування можливості користуватися всіма правами та свободами людини і громадянина держава повинна забезпечити реалізацію конституційних прав і свобод, створити відповідний механізм їх гарантування [4, 3]. Основним елементом цієї системи є гарантії, які являють собою цілу низку конкретних засобів, завдяки яким стає реальним ефективне здійснення громадянами своїх прав і свобод, їх охорона та захист від правопорушення. Їх головне призначення полягає в забезпеченні всіх і кожного рівними правовими можливостями для набуття, реалізації, охорони та захисту суб'єктивних прав і свобод.

Роль і значення гарантій прав і свобод особи визначається тим, що вони є важливими чинниками в економічній, політико-правовій, культурній та інших сферах життя суспільства, які створюють умови для реальної можливості здійснення прав і свобод особи.

Система гарантій прав і свобод особи є досить складною та розгалуженою. За змістом і видами гарантії прав і свобод особи поділяються на загальні та спеціальні. До загальних гарантій належать економічні, політичні, соціальні, ідеологічні та культурні гарантії, а до спеціальних – правові гарантії прав і свобод особи.

У юридичній науковій літературі існують різні класифікації гарантій прав і свобод людини та громадянина. Серед них можна виділити такі, що більш чітко та всебічно відображають їх сутність. Так, П. М. Рабінович поділяє гарантії прав і свобод на загальносоціальні та спеціальні. До загальносоціальних належать: економічні, політичні, духовно-ідеологічні. Спеціальні – це встановлені державою юридичні норми, які спрямовані на забезпечення прав людини, а також практична діяльність із застосування цих норм та правозастосовчі акти відповідних органів влади [5, 7–8].

В. Ф. Погорілко ділить гарантії на дві основні групи: загальносуспільні (загальносоціальні) та юридичні. Своєю чергою, поміж загальносуспільних гарантій учений розрізняє політичні, економічні, соціальні та духовні (культурні) гарантії,

тобто відповідно до суспільних систем – політичної, економічної, соціальної, культурної (духовної), які склалися й функціонують у суспільстві [6, 41].

К. Г. Волинка називає загальні та правові гарантії, при цьому зауважує, що юридичні гарантії прав і свобод особи поділяються на нормативно-правові та інституційно-організаційні [7, 8–9]. Також необхідно зазначити, що в юридичній науці існують й інші підходи до класифікації гарантій прав і свобод людини та громадянина.

Не применшуючи значення інших видів гарантій, розглянемо лише правові гарантії прав і свобод людини та громадянина, які і є предметом нашого дослідження.

У суспільному житті реалізація прав і свобод забезпечується правовими гарантіями, що є правовими засобами та способами, за допомогою яких реалізуються, охороняються, захищаються права й свободи громадян, поновлюються їх порушені права. Дотримання правових гарантій є однією із головних умов забезпечення законності та правопорядку в державі та в усіх сферах суспільного життя.

Ефективність правових гарантій прав і свобод людини залежить від Основного Закону та чинних нормативно-правових актів, розвитку правових принципів, здійснення конституційного контролю, а також від того, як виконують приписи цих законів державні органи та громадські організації, покликані створювати умови для реалізації прав і дотримання обов'язків громадянами. Правові гарантії прав і свобод особи, які формуються у громадянському суспільстві, залежать від інститутів демократії, економічного становища держави, рівня правового виховання й культури населення, ефективного функціонування і взаємодії гілок державної влади.

Роль і значення правових гарантій визначається тим, що вони створюють необхідні юридичні умови для перетворення закріплених у законодавстві прав і свобод людини та громадянина з можливостей на реальність.

Для того, щоб детальніше з'ясувати значення правових гарантій, потрібно проаналізувати погляди вчених-юристів щодо цього виду гарантій.

Так, Н. В. Вітрук поділяє правові гарантії на дві групи: 1) гарантії реалізації прав і свобод; 2) гарантії охорони прав і свобод [8, 31].

С. Г. Стеценко виділяє такі види правових гарантій: а) стан законодавства, його стабільність і відповідність розвитку відносин у суспільстві, рівень юридичної техніки; б) стан діяльності з

попередження і припинення правопорушень, зокрема, заходів юридичної відповідальності; в) доступність і якість правосуддя; г) ефективність контролю за реалізацією правових актів [9, 195].

Іншої позиції дотримується К. Б. Толкачов, який вважає, що правові гарантії поділяються на гарантії реалізації і гарантії охорони (захисту). Реалізація прав і свобод є неможливою без їхньої охорони, немає такого права, яке не потребує охорони. Гарантії охорони, які є структурними елементами механізму забезпечення прав і свобод, є водночас гарантіями їхнього здійснення, тобто не можуть існувати за межами реалізації прав і свобод [10, 108].

В межах цієї позиції можна дійти висновку про те, що до порушення прав особи діють засоби охорони, а вже після – засоби захисту. Отже, гарантії відновлення порушеного права можна тлумачити через гарантії захисту в єдиному значенні.

О. Ф. Фрицький зазначає, що правові гарантії – це надання державою формальної (юридичної) загальнообов'язковості умовам, необхідним для того, щоб кожна людина могла скористатися особистими правами і свободами [11, 177].

На нашу думку, поняття правових гарантій прав людини як система умов, засобів та способів забезпечення можливостей для реалізації цих прав вживають, зазвичай, для визначення гарантій у широкому розумінні цього терміна. Щодо правових гарантій, то потрібно зазначити, що ці правові умови, засоби та способи визначають процедуру реалізації прав і свобод людини та громадянина у спосіб та формі, що закріплені національним законодавством держави й актами міжнародного права.

Одним із різновидів правових гарантій прав і свобод людини та громадянина є гарантія їхнього судового захисту.

Право на захист – це суб'єктивне право людини на відновлення порушених прав і свобод. Воно означає закріплену в законі можливість людини вдаватися до примусу держави в разі порушення її прав, внаслідок чого складаються відповідні правові відносини, які опосередковують порядок і процедуру здійснення захисних заходів. Це право можна здійснювати за допомогою самозахисту, так і шляхом звернення до відповідних органів та організацій, з-поміж яких провідна роль, безперечно, належить судам.

Для відновлення та захисту своїх прав і свобод людина може звернутися до суду особисто або через свого представника. Потрібно зазначити,

що в державі існують також і спеціальні правоохоронні органи (МВС, СБУ, прокуратура та інші), на які покладено прямий обов'язок виявляти порушення прав і свобод людини, охороняти їх від порушень, попереджувати і припиняти злочинні дії проти прав і свобод людини та громадянина, а також відновлювати порушені права людини.

Відповідно до пп. 1 і 2 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 1997 р. № 7 «Про посилення судового захисту прав і свобод людини та громадянина», вся діяльність судів повинна підпорядковуватися захисту прав та свобод [12]. Оскільки повноваження судів поширюються на всі правовідносини, що виникають у державі, суди не можуть відмовляти фізичним чи юридичним особам у прийнятті до судового розгляду заяв та звернень. Суди також не мають права відмовити в судовому захисті прав і свобод людини та громадянина, у прийнятті скарг на рішення, дії чи бездіяльність органів державної влади, місцевого самоврядування, посадових і службових осіб з підстав, не передбачених Конституцією чи законом.

У ст. 55 Конституції України зазначено, що права і свободи людини та громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Це право дає можливість відстоювати інтереси не тільки конкретного позивача, але й усього суспільства, сприяючи тим самим забезпеченню режиму законності та правопорядку. Саме правосуддя є найбільш демократичним й справедливим засобом вирішення різних суперечок, а також є найефективнішим захисним засобом відновлення порушених прав і свобод особи.

Як відомо, в Україні діють суди загальної юрисдикції та Конституційний Суд, відповідно до Закону України «Про судоустрій України». Їх практична діяльність є невід'ємним структурним елементом забезпечення прав і свобод людини та громадянина.

Отже, для захисту прав і свобод людини та громадянина можна звернутися до суду. Суд не має права відмовити у розгляді справи з причин невиразності або відсутності певної правової норми. Проте на практиці суди загальної юрисдикції ухиляються від безпосереднього застосування Конституції України. Так, у Постанові Пленуму Верховного Суду України від 1 листопада 1996 р. № 9 «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» зазначено,

що конституційні права та свободи людини і громадянина є безпосередньо діючими. Вони визначають цілі і зміст законів та інших нормативно-правових актів, зміст і спрямованість діяльності органів законодавчої та виконавчої влади, органів місцевого самоврядування і забезпечуються захистом правосуддя [13].

В Україні тільки судам належить вирішальна роль у затвердженні пріоритету прав і свобод особи, їх захисті та відновленні. Необхідною умовою ефективності судового захисту прав і свобод людини є незалежність судів від виконавчої та законодавчої влади. Рішення судів не можуть бути скасовані ніяким іншим органом державної влади.

Можна зробити висновок, що правові гарантії судового захисту закріплюють можливість кожної людини: а) робити власний вибір – звертатися чи не звертатися до суду за захистом своїх прав та свобод; б) вимагати від суду розгляду справ та винесення рішення згідно з чинним законодавством; в) оскарження судового рішення.

Наразі в Україні немає реально діючих правових гарантій реалізації права засуджених на звернення до суду з приводу захисту своїх порушених прав та законних інтересів. Це виражається в тому, що ні кримінально-виконавче, ні кримінально-процесуальне законодавство не містять спеціальних норм, які б з урахуванням особливостей правового та фактичного статусу особи, засудженої до позбавлення волі, встановлювали порядок подання до суду та розгляду судом скарг засуджених осіб на рішення, дії чи бездіяльність суб'єктів владних повноважень.

Кримінально-виконавчий кодекс не містить чіткої та детальної процедури подання та розгляду скарг засуджених. Крім того, у ньому не передбачено правових гарантій забезпечення принципу рівності сторін. Про декларативність права на звернення засудженого до суду свідчить той факт, що, відповідно до ч. 3 ст. 113 КВК [14], кореспонденція, яку отримують і відправляють засуджені до суду, підлягає перегляду адміністрацією місць позбавлення волі. Отже, створюється ситуація, коли звернення до прокуратури не підлягають перегляду, а звернення до суду підлягають.

Тобто така кореспонденція може піддаватися цензурі з боку адміністрації, а самі засуджені опиняються під тиском адміністрації з метою примусити їх відмовитися від захисту своїх прав у суді. Спектр засобів тиску доволі широкий: від переконання та залякування – до побиття, накладання дисциплінарних стягнень чи ініціювання нових кримінальних справ [15, 6].

На жаль, відсутність ефективного правового регулювання цього питання свідчить про те, що держава не ставить собі за мету забезпечити реалізацію засудженими права на звернення до суду. Безперечно, таке ставлення до цього питання пояснюється багаторічною спадщиною минулого, що сформувала відповідний менталітет як у осіб, що відбувають покарання, так і в адміністрації закладів виконання покарань. Цьому менталітету просто не властиво включати суд до органів, які можуть відновити порушені права та законні інтереси засуджених.

До цього слід додати, що кримінально-виконавче законодавство не передбачає обов'язку адміністрації закладів виконання покарань інформувати засуджених про можливість оскарження їх рішень, дій чи бездіяльності до суду, роз'яснювати порядок оскарження або хоча б надавати відповідну нормативно-правову базу, інформувати про адресу та інші реквізити судів тощо.

Відповідно до Мінімальних стандартів правил поводження із в'язнями [16, 174–188], кожен в'язень повинен мати можливість звертатися до органів центрального тюремного управління, судової влади чи інших компетентних органів із заявами чи скаргами. До того ж їх зміст заборонено цензурувати: вони мають бути викладені у відповідній формі й передані передбачуваними каналами.

З огляду на це можна констатувати, що сучасний стан законодавства, яким регулюються правові гарантії засуджених осіб на звернення до суду, не відповідає повною мірою не лише вимогам Конституції України, а й нормам міжнародного права, обов'язковість яких для себе визнала Україна.

Для забезпечення узгодженості норм законодавства України з міжнародними нормами необхідно здійснити аналіз чинного законодавства та законопроектів на відповідність стратегічним і тактичним цілям інтеграції України у світове співтовариство, аналіз позитивного чи негативного впливу запровадження в Україні міжнародних норм, визначення умов, пріоритетів та термінів запровадження міжнародних норм у вітчизняне правове поле.

Останніми роками проблема прав людини стала предметом серйозного наукового аналізу. Але реальних, суттєвих зрушень, незважаючи на те, що українська влада весь час говорить про права людини, немає. Гострота проблеми зумовлюється й тим, що в нашому суспільстві склалася традиція зневажливого ставлення до окремого громадяни-

на, особи, її прав, свобод, інтересів.

На нашу думку, механізм дії гарантій прав людини потребує нагального вдосконалення. Також повинні активно діяти не тільки правові гарантії захисту прав і свобод людини та громадянина, які закріплені нормами права, але й гарантії, які закріплені соціальними нормами: нормами моралі, моральності, корпоративними нормами, нормами-звичаями та ін. Правові гарантії захисту не в змозі у відриві від інших соціальних норм створити достатньо сприятливих умов для повного забезпечення прав і свобод людини.

Потрібен певний час для того, щоб суспільні відносини стали моральними, відповідали вимо-

гам етики і, поряд з тим, вимогам закону. Повинен існувати комплекс правових гарантій прав і свобод громадян, тобто створення можливості, за якої стала б реальною реалізація кожною людиною і громадянином своїх конституційних прав та обов'язків.

Зважаючи на зазначене вище, можна стверджувати, що в Україні існує коло правових гарантій, які взаємодіють з іншими гарантіями прав і свобод людини та громадянина. Але насправді гарантування практичної реалізації прав і свобод людини на теренах України ще перебуває на досить низькому – не лише правовому, але й загальнокультурному, світоглядному – рівні.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Конституція України. Закон України «Про внесення змін до Конституції України» – Харків: Парус, 2006. – 60 с.
2. *Топорнин Б. Н., Чиркин В. Е., Юдин Ю. А., Шульженко Ю. Л., Васильева Т. А.* Сравнительное конституционное право: Учеб. пособие / РАН; Институт государства и права / В. Е. Чиркин (отв. ред.). – М.: Международные отношения, 2002. – 446 с.
3. Конституційні права, свободи і обов'язки людини і громадянина в Україні / За ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – К.: Видавництво «Юридична думка», 2008. – 252 с.
4. *Савенко М.* Забезпечення прав і свобод людини і громадянина та їх захист органами конституційної юрисдикції // Право України. – 1999. – № 2. – С. 3–9.
5. *Рабінович П. М.* Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень). – Харків: Право, 1997. – 64 с.
6. Нова Конституція України: Огляд, коментарі і текст Основного Закону / За ред. В. Ф. Погорілка. – К.: Правова держава, 1997. – 156 с.
7. *Волинка К. Г.* Механізм забезпечення прав і свобод особи: питання теорії і практики: Автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2000. – 16 с.
8. *Витрук Н. В.* О юридических средствах обеспечения реализации и охраны прав советских граждан // Изв. вузов. Правоведение. – 1964. – № 4. – С. 29-38.
9. *Стеценко С. Г.* Адміністративне право України: Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2007. – 624 с.
10. *Толкачев К. Б.* Методологические и правовые основания личных и конституционных прав и свобод человека и гражданина и участие в их защите органов внутренних дел: Монография. – С. – Пб., 1997. – 175 с.
11. *Фрицький О. Ф.* Конституційне право України: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 536 с.
12. Про посилення судового захисту прав і свобод людини і громадянина: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 1997 р. // Вісник Верховного Суду України. – 1997. – № 2. – С. 2-4.
13. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 1 листопада 1996 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v0009700-96&c=1>.
14. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11 липня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 3-4. – Ст. 21.
15. *Мартиненко О.* Без права на оскарження // Дзеркало тижня. – 8 листопада 2008 р. – № 42. – С. 6.
16. Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями: Прийн. 31 липня 1957 р. // Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій. – Амстердам – Київ, 1996. – С. 174-188.

Є. В. Білозьоров,
викладач Київського національного
Університету внутрішніх справ